

Schelkunova O., stud.,
Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

NATIONAL EDUCATIONAL IDEAS IN THE RENESSAINSE POETRY OF PAVLO RUSYN

The article investigates national educational ideas in the works of Pavlo Rusyn from Krosno. There were analyzed some poetry of the artist and the role of knowledge then analyzed in that outlook. The role of the book for the person.

Keywords: *Renaissance, Pavlo Rusyn, poetry, education, knowledge, literature.*

УДК 821.161.2

Юревич М., к.філол.н., наук. спів.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка

ОСМИСЛЕННЯ ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВОБОДИ КРИЗЬ ТЕМУ КАВКАЗЬКОЇ ВІЙНИ У ПОЕМІ «КАВКАЗ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ТА У ТВОРЧОСТІ ВИДАТНИХ СУЧАСНИКІВ

Стаття присвячена порівняльному огляду поеми Шевченка «Кавказ» та літературних і публіцистичних творів російських письменників періоду кавказької війни 10-60-х років XIX століття. В результаті проведеного дослідження ми намагались дослідити і виявити механізми формування думки суспільства та ставлення представників різних літературних кіл до імперської політики Росії та поневолення гірських народів.

Ключові слова: *національної ідентичність, прометеївська проблематика, дух свободи, імперський дискурс.*

Геній Тараса Шевченка був подарований Україні і світові не завдяки, а всупереч усьому. Найкраще про своє покликання сказав сам поет у своєму «Щоденнику» 1957 року: «Я из грязного чердака, я, ничтожный замарашка, на крылья[х] перелетел в волшебные залы Академии художеств. [...] И что же я делал? Чем занимался я в этом святилище? Странно подумать. Я занимался тогда сочинением малороссийских стихов, которые впоследствии упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу» [1].

Але покликанням Шевченка було не лише писати вірші, а й будити народний дух. Свобода є невід'ємним правом людини, і позбавлення її – це

найбільша кривда, найгірша несправедливість для поета, колишнього кріпака, життя якого було плоттю від плоти долі України. Проте поет зміг не лише відмежуватися від власного болю, побороти його і простягнути руку допомоги своїм знедоленим землякам. Шевченкові відкрилось більше. Його геній піднявся до небаченої морально-етичної висоти, яку жоден із сучасних йому митців, на жаль, досягнути не зміг.

У 10-60-і роки Росія вела кровопролитну кампанію приєднання до свого складу Кавказу, що залишилось в історії під назвою Кавказької війни. Наприкінці липня 1845 року у цій війні загинув приятель поета, художник-аматор Яків де Бальмен. Під час Даргинського походу, коли після зруйнування резиденції предводителя горців Шаміля Дарго російські війська відходили на старі позиції, корпус Лідерса, що рухався за авангардом і відірвався від основної колони, опинився у пастці, ущелина була перекрита завалом. Для встановлення зв'язку з головнокомандуючим і з метою розвідування ситуації, що склалася, генерал відрядив свого ад'ютанта де Бальмена, який був убитий в сутичці з чеченським загonom в районі Шуанійських висот [2]. Пізніше, в бесідах з Афанасьєвим-Чужбинським, Шевченко детально розпитує про події на Кавказі, побут і культуру горців [3], а вже у грудні 1846 року готовий рукопис поеми «Кавказ», яку він присвячує Якову де Бальмену.

Відчуття справедливості у вільного на той момент Шевченка спрацювало, наче барометр. Смерть друга на Кавказі мала б викликати гнів проти горців, та Шевченко відкидає ідентичність, яка нав'язувалась офіційною ідеологією і дає рішучу оцінку подіям на Кавказі, відмежувавшись від власного болю. В поемі є рядки, де він оплакує даремну смерть українця за чужі інтереси імперії: «І тебе загнали, мій друже єдиний, / Мій Якове добрий! Не за Україну, / А за її ката довелось пролить / Кров добру, не чорну» [6].

На думку Івана Дзюби: «Він не тему розкривав, а себе, стан свого «я» в ті хвилини високого гніву і болю. [...] Це бажання-веління горцям і всім «лицарям волі». Це жадання перемоги добра над злом, це ствердження свободи як призначення людини і людства, це звага обстоювати правду перед богом» [4]. Для Шевченка прикутий Прометей – це не лише Україна, закріпачена невільниця. Це уособлення свободи і одночасно права на свободу в абсолютному вимірі, у масштабі цивілізаційної справедливості. Народний дух – Прометей – не загине у боротьбі, він оживає, як оживає серце титана. Народ – безсмертний.

Апелювання ліричного «я» до Бога засвідчує загальнолюдський вимір порушеної проблеми [5]: «Встане правда! встане воля! / І Тобі одному / Помоляться всі язики / Вовіки і віки» [6]. Бодем звучать слова поета: «Отамто милостивії ми / Ненагодовану і голу / Застукали сердешну волю / Та й

цькуємо». Який болючий, гострий як лезо сарказм у зверненні до тих, хто без жодного мотиву і права позбавляє інших свободи та національної ідентичності: «Ми християне; храми, школи, / Усе добро, сам Бог у нас! / Нам тільки *сакля* очі коле: / Чого вона стоїть у вас, / Не нами дана; чом ми вам / Чурек же ваш та вам не кинем, / Як тій собаці!» [6].

Дух нескорених горців, дух свободи – наче Прометей, зазнає тортур щонаочі і відроджується знову, бо «Не вмирає душа наша, / Не вмирає воля». Хоча й нерівні сили, але «Борітеся – поборете, / Вам Бог помагає! / За вас правда, за вас слава / І воля свята!» [6].

Історична розвідка свідчить, що основну масу горців склали не вимуштрувані солдати, а звичайні сільські жителі, які на час війни змушені були відволіктися від своїх буденних справ. Тому вони і дотримувались тактики, згідно якої не вступали у безпосереднє зіткнення з противником. На шляху російських військ створювались завали із зрублених чинар, що давало можливість стріляти у ворога майже впритул. Даргинський похід, у якому загинув Яків де Бальмен, був особливо нещасливим і безглуздим для росіян – 947 убитих, 2150 поранених, 272 контужених і 42 зниклих безвісти. Натомість у звіті графа Воронцова йшлося про втрату «кількох» воєначальників та хоробрих солдат, та про «блискучий подвиг» російських військ, реальні факти і цифри жертв цього ганебного походу замовчувались. Крихкий мир на Кавказі було встановлено лише ціною страшного кровопролиття і придушення збройного опору горців. Зрештою з території підкореного Кавказу було виселено біля 30 тисяч місцевого населення, яке було змушене перебратися до Туреччини і на Близький Схід, що було підкріплено угодою про переселення не пізніше 1 лютого 1864 року горців – уже російських підданих – у вказані для них місцевості, решта ж мусіли впродовж 2 місяців виїхати до Туреччини.

Можливість уникнути масштабного кровопролиття існувала – у 1837-1839, 1854-1855 і 1859 роках з’являлася реальна можливість зупинити війну і досягнути перемир’я, що надало б Чечні і Дагестану більш вигідний статус у складі Російської Імперії на правах протекторату. Предводитель горців Шаміль охоче погоджувався на поступки, доки це не порушувало головних засад та інтересів у їхній боротьбі за національну незалежність. Натомість спроба Росії повністю роззброїти кавказців після тисячоліть їхньої боротьби за незалежність сприймалася як суцільне приниження і зневага. Остаточне перемир’я було зірване князем А.І.Барятинським у 1856 році, оскільки майже 50-річна війна виснажила людські і матеріальні ресурси горців у боротьбі з російськими колонізаторами, а проти Шаміля було виставлено військо рівне за чисельністю усьому населенню Імамату – тож спокуса остаточно придушити незалежний Кавказ була для росіян надзвичайно великою [7].

Наведемо коментарі та оцінку подій деякими відомими сучасниками, реакція яких мала значний вплив на формування думки суспільства. М.О.Добролюбов, відомий своїми антимонархічними та антикріпосницькими «крамольними» поглядами, пише у 1859 році досить фундаментальну працю «О значении наших последних подвигов на Кавказе» [8], аналізуючи ситуацію на Кавказі після взяття 25 листопада 1859 року російськими військами аулу Гуніб і полон Шаміля, що передувало завершенню війни.

Достатньо місця приділяє він питанню господарювання росіян на Кавказі, детально змальовуючи недоліки управління та невідповідність законодавчої системи Росії ментальності, релігії і культурі горців (зокрема засудження за кровну помсту, що не є злочином за законами шаріату). Важкі повинності – величезні податі провіантом, яку місцеві жителі мали постачати за безцінь, обов'язок утримувати порядок на дорогах, супровід подорожніх, ремонт шляхів тощо, не могли не викликати, на думку Добролюбова, ненависті горців до колонізаторів, які лише з релігійних міркувань повинні були ненавидіти росіян. Добролюбов аналізує помилки військової стратегії Російської імперії впродовж десятиліть підкорення Кавказу і доходить висновків, що було даремно витрачено багато грошей, зброї та людей. Зараз ці помилки усвідомлені, вважає автор, і «предстоит во вновь покоренной стране не утверждение власти нашей силою оружия, а распространение между новыми подданными России гражданственной образованности и общественного благосостояния». Добролюбов говорить, що настає етап нової боротьби – за «обрусение Кавказа», і підкреслює, що це буде значно важчий період, ніж попередній. Публіцист і революційний демократ, який поділяв радикальні антимонархічні погляди, аналізуючи ситуацію на Кавказі, жодним словом не стає на захист народностей, рештки яких збиралися піддати примусовій русифікації, натомість виправдовує злочини колонізаторів високою «європейською цивілізаційною» місією: «до сих пор поневоле иногда приходилось русским действовать вопреки началам истинно цивилизующим: военное положение страны предписывало меры, которые могли развивать в горцах дурные страсти, но полезны были для утверждения нашего могущества. Например, система поселения и поддержания взаимных раздоров между владетелями и племенами – необходима была для того, чтоб держать горцев в повиновении; а между тем от этого развивалось в племенах недоверие, подозрительность, неуважение общего интереса страны» [8]. Неймовірно вражає цинізм, з яким прогресивний критик-демократ говорить про взаємні зради та обмін інформацією ворогуючих сторін, акцентуючи на тому, що горці так легко продавали за гроші не що інше, як свою свою незалежність: «Вообще лазутчиков с той и другой стороны было, как

уверяють, в кавказській армії стільки, скільки не имела их никогда ни одна армия. Мы знали всё, что делает Шамиль, и он точно так же знал каждый шаг наш... А между тем надо вспомнить, что борьба велась со стороны горцев за независимость их страны, за неприкосновенность их быта!.. До какой же степени лишены они были всякого сознания о национальном единстве и как мало ценили свою свободу!» [8]. І це слова про виснажений війною народ, який довгих 50 років не підкорявся могутній імперії, що застосовувала усі можливі ресурси для підкорення горстки кавказців.

Такі твердження не є поодинокими чи випадковими.

Один із найвидатніших представників російської ліберальної історіографії XIX – XX ст. Василь Ключевський дав досить влучну характеристику зовнішній політиці Росії XIX століття у своєму виданні «Исторические портреты. Павел I»: «Во внешней политике по отношению к Турции и к Польше господствовала одна простая цель, которую можно обозначить словами: «территориальное урезывание враждебного соседа с целью округления собственных границ». У врагов просто отнимали смежные земли, чтобы исправить собственные пределы». Якщо ж не можливо було з якихось причин швидко захопити чужі землі, оскільки це було важко географічно, чи викликало тривогу на Заході, використовувалася інша тактика – політика роздроблення сусіда. Відомий історик говорить про це без жодної тіні бодай найменшої незручності, хоча йдеться про загублені й знедолені тисячі людських життів, знищення держав, культур і народів [9]. Будь-які спроби надати бодай видимість автономії своїм колоніям завершувались наступним чином: «В самом деле, мечты о конституционном порядке осуществлены были в Западном крае России, в Царстве Польском. Действие этой конституции причинило неисчислимый вред истории. За пожалованную конституцию поляки вскоре отплатили упорной оппозицией на сейме, которая заставила отменить публичность заседаний и установить в Польше, помимо конституции, управление в чисто русском духе» [9]. Саме таким чином, на жаль, доля багатьох народів була вирішена заздальгідь, на угоду великодержавницьким імперським інтересам Росії.

Як історичну пам'ятку свого часу, що віддзеркалює і політику Росії відносно Кавказу на той момент, і ставлення російського суспільства до підкорених кавказців, і до факту агресії Російської імперії можемо розглядати виданий у 1846 році твір публіциста й письменника М.В.Данилевського «Кавказ и его горские жители в нынешнем их положении» [10].

Промовистою є назва першого розділу – «Кавказ, или взгляд на земли хищных кавказских горцев в нынешнем их положении»: Отже, попри те, що нападником в цій війні була Росія, автор не соромиться називати місцевих жителів, що відчайдушно боронили свою землю, хижаками: «Страна сия всегда

была убежищем многочисленных смелых и дерзких народов с различными племенами и наречиями. Хищные горцы – истинный бич этой страны. [...] Правда, что многие из племен хищных горцев, хотя и приведены в послушание и приняли подданство России, но на верность их не всегда можно полагаться. Для решительного прекращения подобных беспокойств того края [...] многие военные дружины под знаменами могучего Орла России чудно перенесли на ледяные горы Кавказа и там [...] с великим успехом пожинаят уже лавры победоносной славы и с воинскою доблестью покоряют и сокрушают хищных горцев» [10, 9].

Варто зазначити, що лише у вступному розділі на 5 сторінках епітет «хищные» на означення горців повторюється 5 разів, «непокорные горцы» – двічі, також автор нарису використовує звороти «неприятные кавказские горцы», «враги нашего отечества».

Що стоїть за такою байдужістю та антигуманною реакцією тодішнього російського суспільства до очевидних злочинів Імперії? Така філософія сягає корінням углиб віків. За словами М.Бердяєва, ще в добу Івана Грозного обґрунтовується концепція російського самодержавства, зокрема утверджується історіософська ідея монаха Філофея про Москву як Третій Рим, коли після «занепаду православного візантійського царства московське царство залишилось єдиним православним царством», а російський цар – «єдиний у всій піднебесній християнський цар». А тому місія Росії, як Третього Риму – бути носієм і охоронцем істинного християнства, православ'я, а сама Росія – «царство вселенське, що уподібнюється першому і другому Риму». У тогочасних духовних віршах Русь – вселенська, російський цар – цар над царями. Релігійна місія росіян – це особливе покликання і пов'язується з силою і величчю російської держави, з винятковим значенням російського царя. «Імперіалістична спокуса входить у месіанську свідомість», а відтак загарбницькі війни виправдовуються особливою місією Росії [11].

Небачена нелюдяність і жорстокість російських військових на Кавказі описані у спогадах очевидців та учасників подій. Зі слів генерал-майора В.Полторацького: «Із усіх жителів великого аулу навряд кому-небудь вдалося побачити схід сонця. Незважаючи на відчайдушний супротив деяких мешканців, більшість із них була захоплена зненацька напівголими, старі і молоді, жінки, діти і грудні малюки втопилися у своїй крові від гостро відточених багнетів – нікого не помилювали, нікого не врятували» [12]. Про жорстокість військових командувачів П.Д.Ціціанова та О.Єрмолова вже тоді ходили легенди. Зі слів самих завойовників – П.Д.Ціціанов: «Не стану я з вами договори укладати, в кого є штики, той гроші не мусить платити»

[12, 68]; О.Єрмолов: «Я не відмовляюсь від розпочатої мною системи души-ти злочинців усіма способами. [...] Будемо вішати і прощати, і плюємо на історію» [12, 121].

Як бачили цю війну літератори, найвидатніші поети та письменники, люди з надчутливою натурою, служителі муз, творчість яких безперечно не могла не віддзеркалити ці трагічні події? За одним із визначень, духовність – це моральні цінності і традиції суспільства, сконцентровані у релігійних вченнях і практиках, а також у художніх образах мистецтва.

Мистецьке освоєння теми Кавказу неоднозначно сприймалось літераторами. Чимало російських митців, наприклад, Гаврило Державін писав оди «К красавцу», «На покорение Дербента», «На возвращение графа Зубова из Персии» присвячені Валеріану Зубову, одному з підкорювачів Кавказу. Письменник і історик Микола Карамзін заохочував царів розширювати межі російської імперії будь-якими способами. Василь Жуковський, Федір Тютчев, Олексій Хом'яков, Микола Язиков оспівували кавказькі війни, вважаючи, що Росія виконує всесвітню православну місію, інші роздратовано осуджували письменників, зокрема Олександра Полежаєва, Миколу Бестужева, які ставили під сумнів «цивілізаційні переваги російської експансії» [5, 34]. Якого роду моральні цінності тогочасного суспільства презентують твори класиків російської літератури Пушкіна, Лермонтова і Толстого у розрізі Кавказької війни?

Тема Кавказу протиставлялася у творчості російських письменників буденному простору. Це була з естетичного погляду чудова тема для романтиків. Кавказ, з його казково-прекрасною природою, небезпечними пригодами, войовничими горцями і гарними жінками асоціювався з молодістю, енергією, стрімкістю, новим життям на противагу набридлим і нудним світським стосункам і розвагам. Саме таким побачив його О.Пушкін.

Поет відвідав Кавказ у 1820 році. У 1821 році виходить поема «Кавказський пленник», яка мала неабиякий успіх у читачів. Тут ми знаходимо узагальнені характеристики Кавказу: «Где рыскает в горах воинственный разбой, и дикий гений вдохновенья таится в тишине глухой?», «негодующий Кавказ», «преданья грозного Кавказа» [13, 11]. Кавказ для О.С.Пушкіна дикий, грізний, войовничий: «Хотя черкесы нынче довольно смирны, но нельзя на них положиться, в надежде большого выкупа они готовы напасть на известного русского генерала...» [13, 12]. Поет з симпатією змальовує традиції кавказької гостинності: «и гостю в чаше благовонной чихирь отрадный подаст. / Под влажной буркой, в сакле дымной, вкушает путник мирный сон...».

Попри те поет, як і багато його сучасників, бачив у завоюванні Кавказу цивілізаційну місію Росії: «Поникни снежною главою. / Смирись, Кавказ: идет Ермолов!», «Подобно племени Батыя, / Изменит прадедам Кавказ, /

Забудет алчной брани глас, оставит стрелы боевые» [13, 13]. В епілозі поеми «Кавказский пленник» є наступні пафосні рядки: «О Котляревский, бич Кавказа! /Куда ни мчался ты грозой – / Твой ход, как черная зараза, / Губил, ничтожил племена...».

Поет і літературний критик Петро Вяземський 27 вересня пише А. І. Тургеневу: «Мне жаль, что Пушкин окровавил последние стихи своей повести. Что за герой Котляревский, Ермолов? Что тут хорошего, что он «Как черная зараза, / Губил, ничтожил племена?» От такой славы кровь стынет в жилах, и волосы дыбом становятся. Если мы просвещали бы племена, то было бы что воспеть. Поэзия не союзница палачей; политике они могут быть нужны, и тогда суду истории решить, можно ли ее оправдывать или нет; но гимны поэта не должны быть никогда славословием резни. Мне досадно на Пушкина: такой восторг – настоящий анахронизм. Досадно и то, что, разумеется, мне даже о том и намекнуть нельзя будет в моей статье. Человеколюбивое и нравственное чувство мое покажется движением мятежническим и бесовским внушением в глазах наших христоролюбивых ценсоров». Натомість Іван Тургенев у зворотньому листі Вяземському від 3 жовтня дає пом'якшений відгук: «Замечания твои об анахронизмах Пушкина почти справедливы. Но я соглашусь, однако ж, скорее пустить их в поэму, чем в историю; ибо там исказить, хотя и украшением, еще менее позволено, а нам нужны герои» [14].

У 1829 році виходить друком «Путешествие в Арзрум» – твір, в основу якого було покладено нотатки, які Пушкін вів протягом своєї мандрівки у 1829 році [13, 20]. Поет передає свої враження від звичаїв та характеру черкесів: «Кинжал и шашка суть члены их тела, и младенец начинает владеть ими прежде, чем лепетать. У них убийство – простое телодвижение», «Татарская надпись, изображение шашки, танга, высеченные на камне, оставлены хищным внукам в память хищного предка». Повторюється епітет «хищный», який однозначно демонструє оцінку черкесів. Однак автор все ж намагається дивитись на ситуацію об'єктивно: «Черкесы нас ненавидят. [...] Мы вытеснили их из привольных пастбищ; аулы их разорены, целые племена уничтожены. Они час от часу далее углубляются в горы и оттуда направляют свои набеги» [15, 647]. Зрештою, поет навіть дає трохи наївні поради, як слід розв'язати російсько-чеченський конфлікт і припинити взаємну ненависть: 1) змусити горців до економічних зносин з Росією попри ізоляцію від Туреччини; 2) приборкати їхній норів матеріальними благами: «Хищные обычаи должны быть укрошены как дикий зверь»; насаджувати християнство всупереч рідному мусульманству: «Кавказ ожидает христианских миссионеров» [15, 648-649].

Варто відзначити протилежні погляди О.Пушкіна і Т.Шевченка на події та долю народів, що захищали себе і свою свободу: Пушкін – «Смирись, Кавказ!», Шевченко – «Борітеся – поборете, вам Бог помагає!»

Кривавий похід і поневолення генералом Єрмоловим аварів і чеченців залишились у свідомості росіян як велике досягнення. Пушкін просив навіть дозволу взяти участь у військовій кампанії, пропонуючи оприлюднити мемуари Єрмолова: «Ваша слава належить усій Росії, і ви не маєте права приховувати це» [16]. Очима поета «осетинці», «черкеси», «турки» – «вороги», позбавлені людяності, вони жорстокі до росіян, хоча як раз росіяни прийшли до них, щоб принести їм свою «вищу культуру».

На окреме дослідження заслуговує тема Кавказу у творчості великого російського поета Михайла Лермонтова. Влітку 1825 року бабуся повезла його на кавказькі води, дитячі враження від природи Кавказу, побуту його народів віддзеркалені у його ранній творчості («Кавказ», 1830; «Синіє гори Кавказу, привітствую вас!», 1832). Тема Кавказу знайшла своє втілення у пізніших поетичних творах і в романі «Герой нашего времени». Загалом Кавказу присвячені поеми Лермонтова «Кавказский пленник» (1828), «Каллы» (1830-1831), «Измаил-Бей» (1832), «Аул Бастунджи» (1833-1834), «Хаджи-Абрек» (1831-1834), «Беглец» (1838), «Демон» (1837-1838), «Мцыри» (1839), роман «Герой нашего времени».

Як і всіх росіян, що відвідали Кавказ, М.Ю. Лермонтов захоплюється Кавказом, він бачить його в образі велетня-воїна: «Над морем он, нахмурясь, тихо дремлет, / Как великан, склонившись над щитом, / Расскажам волн кочующих внимаю...» («Памяти А.А.Одоевского») [13, 28]. На відміну від Пушкіна, поет навіть у глибинах свідомості не міг уявити зміну життя Кавказу. Він з глибокою повагою і захопленням ставиться до мусульманської релігії, культури і звичаїв Сходу: «Тебе, Казбек, о страж востока, / Принес я, странник, свой поклон. / Чалмою белою от века, / Твой лоб наморщенный увит, / И гордый ропот человека / Твой гордый мир не возмутит. / Но сердца тихого моленья / Да отнесут твои скалы / В надзвездный край, в твое владенье, / К престолу вечному Аллы. («Спеша на север...») [13, 29].

Дивовижно, але Лермонтов зумів стати на позиції кавказців і побачити війну з Росією очима представників народів Кавказу, навіть воюючи на боці ворога горців. Вільнолюбство, зневага до трусів, вірність звичаям гостинності і честі, сміливість і відсутність страху смерті, жорстокість і коварство – ось основні риси характеру горців, що виділяє Лермонтов: «...им бог – свобода, их закон – война», «...там в колыбели песни матерей / Пугают русским именем детей; / Там поразить врага не преступленье; / Верна там дружба, но вернее мщенье; / Там за добро – добро, и кровь – за кров, / И ненависть безмерна, как любовь» («Измаил-Бей») [137]. На думку поета, кращий час для народів гір у минулому, до війни з Росією і до надходження золота, яке зіпсувало життя горців: «Аулы мирные цвели, / Гордились дружною

взаимной; / Там каждый путник находил / Ночлег и пир гостеприимный; / Черкес счастлив и волен был. / Красною чудной за горами / Известны были девы их, / И старцы с белыми власами / Судили распри молодых, / Весельем песни их дышали! / Они тогда еще не знали / Ни золота, ни русской стали!» («Измаил-Бей»).

Висловлюючись про кавказьку війну, Лермонтов вводить аллюзію на біблейський сюжет про Каїна та Авеля, підкреслюючи неприродність війни з горцями, як братів з братами: «Война! Знакомый людям звук / С тех пор, как брат от братних рук / Пред алтарем погиб невинно...» («Измаил-Бей»). Так змальовує поет горців у битві: «Как сильной грозой / Сосну вдруг согнет; / Пронзенный стрелою, / Как лев заревет; / Так русский средь бою / Пред нашим падет; / И смелой рукою / Чеченец возьмет / Броню золотую / И саблю стальную / И в горы уйдет» («Кавказский пленник»). Цей фрагмент за формою нагадує російську народну пісню, в якій поет возвеличує подвиги чеченців [13, 62]. Лермонтов – очевидець і учасник бойових дій. Особливо відзначився він у важкій битві на річці Валерик 11 липня 1840 року. Та, зрештою, автор доходить висновку безглуздості війни: «Я думал: «Жалкий человек. / Чего он хочет!... небо ясно, / Под небом места много всем, / Но беспрестанно и напрасно / Один враждует он – зачем?» («Валерик») [13, 66]. Невідворотність поразки для горців очевидна для Лермонтова: «И, томим зловещей думой, / Полный черных снов, / Стал считать Казбек угрюмый – / И не счел врагов. / Грустным взором он окинул / Племя гор своих, / Шапку на брови надвинул – / И навек затих» («Спор»). У цих рядках наче причаїлася загроза для майбутнього («томим зловещей думой, полный черных снов»), підкорення є лише зовні, але непримиренність внутрішня лише чекатиме слушного моменту.

Лермонтов жодним словом не схильний ідеалізувати чи романтизувати війну і завойовників. Жорстока правда наче вирок злочинцям проти людяності: «Горят аулы; нет у них защиты, / Врагом сыны отечества разбиты, / И зарево, как вечный метеор, / Играя в облаках, пугает взор. / Как хищный зверь, в смиренную обитель / Врывается штыками победитель, / Он убивает старцев и детей, / Невинных дев и юных матерей / Ласкает он кровавою рукою, / Но жены гор не с женскою душою! / За поцелуем вслед звучит кинжал, / Отпрянул русский – захрипел – и пал! / «Отмсти, товарищ!» – и в одно мгновенье / Достойное за смерть убийцы мщенье!» / Простая сакля, веселя их взор, / Горит – черкесской вольности костер!...» («Измаил-Бей»). Черкеси – гордий народ, вони зверхньо ставляться до іновірців, але – що свідомо підкреслює Лермонтов – сліпої жадоби вбивства в них немає, лише заради священної помсти у боротьбі за свою землю і народ: «Аул, где детство он провел, / Мечети, кровы мирных сел – / Всё уничтожил русский воин. / Нет, нет,

не будет он спокоен, / Пока из белых их костей / Векам грядущим в поученье / Он не воздвигнет мавзолеей / И так отмстит за унижение / Любезной родины своей. / «Я знаю вас, – он шепчет, – знаю, / И вы узнаете меня; / Давно уж вас я презираю; / Но вашу кровь пролить желаю / Я только с нынешнего дня!» («Измаил-Бей»). Симпатії поета на боці горців. Російські солдати іменуються вбивцями, порівнюються з хижим звірем, у них криваві руки.

Як же поет оцінює ситуацію на Кавказі? З одного боку, безумовний гуманіст і співець свободи у її абсолютному прояві, з іншого боку, російський офіцер, що брав безпосередню участь у кривавих боях, бачив звірства з обох боків. Мабуть, у цих рядках висловив поет своє ставлення (хоча, хто знає – здається, все ж гіркою іронією і відчуттям сорому і безсилля вони продиктовані): «Какие степи и моря / Оружью славян сопротивлялись? / И где вельню русского царя / Измена и вражда не покорялись? / Смирись, черкес! и запад и восток, / Быть может, скоро твой разделят рок. / Настанет час – и скажешь сам надменно: / Пускай я раб, но раб царя вселенной! / Настанет час – и новый грозный Рим / Украсит Север Августом другим!» («Измаил-Бей») [13, 70].

У романі «Герой нашего часу» (1841) змальовано тяжке становище кавказької жінки та її залежність від примх колонізаторів – їх викрадають, продають в рабство, гвалтують, віддають російським офіцерам. Мирослав Шкандрій підкреслює, що у творах Лермонтова та Бестужева-Марлінського «сексуальне поневолення колонізованих і завойованих жінок часто репрезентує відносини між імперією та завойованою територією» [5, 42]. І незважаючи на те, що поет був змушений дотримуватись імперського дискурсу і воював у цій страшний війні на боці Росії, вражаюче перегукуються з Шевченковими рядками слова Ізмаїл-Бея: «За что завистливой рукой / Вы возмутили нашу долю? / За то, что мы бедны и волю / И степь свою не отдадим / За злато роскоши нарядной; / За то, что мы боготворим, / Что презираете вы хладно!» – у Шевченка: «Чурек і сакля – все твоє, / Воно не прошене, не дане, / Ніхто й не возьме за своє, / Не поведе тебе в кайданах. [...] Нам тільки сакля очі коле: / Чого вона стоїть у вас, / Не нами дана; чом ми вам / Чурек же ваш та вам не кинем, / Як тій собаці! Чом ви нам / Платить за сонце не повинні!» («Кавказ»).

Лев Толстой також представив інший погляд на війну на Кавказі. Він, як гуманіст, не сприймав імперського дискурсу, злочинів проти людяності, для нього війна – несправедлива і «загальна біда» [5, 46]. За допомогою алегорії із безглуздо зірваною квіткою «татариним» на початку оповідання «Хаджі Мурат» письменник майстерно і проникливо змальовує специфіку і наслідки російсько-кавказької боротьби: «Мне вздумалось сорвать этот репей и положить его в середину букета. Я слез в канаву и, согнав впившегося в середину цветка и сладко и вяло заснувшего там мохнатого шмеля, принялся срывать

цветок. Но это было очень трудно: мало того что стебель кололся со всех сторон, даже через платок, которым я завернул руку, – он был так страшно крепок, что я бился с ним минут пять, по одному разрывая волокна. Когда я, наконец, оторвал цветок, стебель уже был весь в лохмотьях, да и цветок уже не казался так свеж и красив. Я пожалел, что напрасно погубил цветок, который был хорош в своем месте, и бросил его. «Какая, однако, энергия и сила жизни, – подумал я, вспоминая те усилия, с которыми я отрывал цветок. – Как он усиленно защищал и дорого продал свою жизнь» [17].

У повістях «Хаджі Мурат», «Рубання лісу», «Із кавказьких спогадів», в оповіданні «Набіг» письменник змальовує війну як катастрофу давньої цивілізації і як своєрідний індикатор занепаду моральності російського суспільства. Російські солдати вирубують первісні ліси, аби в них не ховались татари. Толстому було 23 роки, коли він приїхав на Кавказ, щоб написати «Нариси Кавказу», і був вражений тим, що побачив. Так він описує знищення чеченського села: «Вернувшись в свой аул, Садо нашел свою саклю разрушенной: крыша была провалена, и дверь и столбы галерейки сожжены, и внутренность огажена. Сын же его, тот красивый, с блестящими глазами мальчик, который восторженно смотрел на Хаджи-Мурата, был привезен мертвым к мечети на покрытой буркой лошади. Он был проткнут штыком в спину. [...] Вой женщин слышался во всех домах и на площади, куда были привезены еще два тела. Малые дети ревели вместе с матерями. Ревела и голодная скотина, которой нечего было дать. Взрослые дети не играли, а испуганными глазами смотрели на старших. Фонтан был загажен, очевидно нарочно, так что воды нельзя было брать из него. Так же была загажена и мечеть, и мулла с муталимами очищал ее» [17].

Толстой з неймовірною симпатією ставиться до горців, він повністю приймає бік кавказців у цій нерівній боротьбі: «О ненависти к русским никто и не говорил. Чувство, которое испытывали все чеченцы от мала до велика, было сильнее ненависти. Это была не ненависть, а непризнание этих русских собак людьми и такое отвращение, гадливость и недоумение перед нелепой жестокостью этих существ, что желание истребления их, как желание истребления крыс, ядовитых пауков и волков, было таким же естественным чувством, как чувство самосохранения» [17].

На цьому тлі очевидно є абсолютна унікальність поеми «Кавказ» Шевченка. Поет зумів розширити прометеївську проблематику, захищаючи не лише власний народ, а й народи Кавказу, які обстоюють свободу і гинуть у нерівній боротьбі з російськими колонізаторами. Вони відходять у вічність зі своїми звичаями, обрядами, багатющою міфологією, мовою, культурою, знищуються духовні цінності, які вже не повернути людству, але Шевченко не лише

симпатизує горцям, співчуває і констатує невідворотність фатуму – підкорення могутній силі Російської Імперії, він втілює надію в образі невмирущого Прометея, таким чином даруючи безсмертя народному духові свободи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 9-187;
2. Николаи А. Из воспоминаний о моей жизни. Даргинский поход 1845 // Русский архив. – 1890. – № 6. – С. 272;
3. Чужбинский А. Воспоминания о Т. Г. Шевченке // Русское слово. – 1861. – № 5. – С. 14;
4. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Видав дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 328;
5. Ткачук О. Інтертекст поеми «Кавказ» Тараса Шевченка: пометеїзм в орієнтальному дискурсі. – Тернопіль, 2012. – 131 с.;
6. Шевченко Т. Кавказ // Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837-1847. – С. 343-347;
7. Магомедов, Магомед Баширович Кавказская война 20-50-х годов XIX века: историко-правовые аспекты <http://www.dissercat.com/content/kavkazskaya-voina-20-50-kh-godov-xix-veka-istoriko-pravovye-aspekty#ixzz2xcK2wEtn>;
8. Добролюбов Н.А. О значении наших последних подвигов на Кавказе // Полн. собр. соч. / Под ред. П.И.Лебедева-Полянского. – Т. 4. – М., 1937. – С. 19;
9. Ключевский В. Исторические портреты. Павел I. – Москва, 2008;
10. Данилевский Н.В. Кавказ и его горские жители в нынешнем их положении. – Москва, 1846;
11. Бердяев Н. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века // Вопросы философии. – 1990. – № 1. – С. 81;
12. Гордин Я. Кавказ и кров. Россия в Кавказской войне XIX века. – С.-Петербург: Журнал «Звезда», 2000. – С. 68;
13. Иванова Л.П. Кавказ в русском языковом сознании XIX-XX столетий. – Киев: Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2004. – 110 с.;
14. Вяземский П.А. Письмо у А.И.Тургеневу. 27 сентября 1821 г. // Остафьевский архив князей Вяземских: В 5 т. – Т. II. – СПб. – С. 279;
15. Пушкин А.С. Собр.соч., Т.6. Худ.проза. – М.Л., 1949;
16. Пушкін О.С.Подорож в Арзрум / Пер. з рос. П.Козланюка // Пушкін О.С. Тв.: В 4 т. – Т. 4. – К.: ДВХЛ, 1954. – С. 385;
17. Толстой Л.М. Полное собрание сочинений в 90 томах, академическое юбилейное издание. – Т. 35, Государственное Издательство Художественной Литературы, Москва – 1950. – С. 5 – 120.

**ОСМЫСЛЕНИЕ ИДЕИ НАЦИОНАЛЬНОЙ СВОБОДЫ ЧЕРЕЗ
ТЕМУ КАВКАЗСКОЙ ВОЙНЫ XIX ВЕКА В ПОЭМЕ «КАВКАЗ»
ТАРАСА ШЕВЧЕНКО И В ТВОРЧЕСТВЕ ВЫДАЮЩИХСЯ
СОВРЕМЕННОКОВ**

Статья посвящена сравнительному обзору поэмы Шевченко «Кавказ» и литературных и публицистических произведений русских писателей периода кавказской войны 10-60-х годов XIX века. В результате проведенного исследования мы пытались изучить и выявить механизмы формирования мнения общества и отношение представителей различных литературных кругов к имперской политике России и порабощения народов гор.

Ключевые слова: национальной идентичности, прометеевская проблематика, дух свободы, имперский дискурс.

**UNDERSTANDING THE IDEA OF NATIONAL FREEDOM
THROUGH THE THEME OF THE CAUCASIAN WAR
OF XIX CENTURY AT THE POEM «CAUCASUS» TARAS
SHEVCHENKO AND IN THE WORKS OF PROMINENT
CONTEMPORARIES**

The article is devoted to comparative review Shevchenko's poem «Caucasus» literary and journalistic works of Russian writers period Caucasian War 10-60-ies of the XIX century. As a result of this study, we tried to explore and identify mechanisms of society's opinion and attitude of various literary circles in the Russian imperial politics and enslavement of the peoples of the Caucasus.

Key words: national identity, the Promethean issues, the spirit of freedom, imperial discourse.